

Ольга Казакова

КАЗАКОВА Ольга Миколаївна – старший викладач кафедри філософії Донецького національного університету. Сфера наукових інтересів – соціальна філософія, проблема людини.

СЕМІОСФЕРА ЯК АНТРОПОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

У статті досліджується проблема філософського, культурного та соціального вимірів знаково-символічного простору життєдіяльності людини. Визначаються умови наділення культурно-символічних форм знаковими функціями, виявляються особливості знаків як елементів соціального кодування. Особлива увага приділяється розгляду семіосфери як антропокультурного феномену.

***Ключові слова:** семіосфера, культура, семіотика, знак, символ, людина, культурно-символічні форми, соціокультурне буття людини.*

Зростання методологічного інструментарію філософських, соціальних та культурних досліджень протягом останніх десятиліть відбувається дедалі швидше. Нові парадигми знання і мислення виникають поряд з класичними і є відповіддю на запити динамічної сучасності з її когнітивними орієнтирами та невизначеними перспективами. Актуальності здобуває й семіотика, яка в умовах інформатизації суспільства, а, отже, і в умовах розширення знакового простору життєдіяльності людини, набуває вагомості. Адже інформаційний світ, якому живе людина – це світ знаків і породжених ним знаків і смислів. Доцільно розглядати цей світ як семіосферу, в якій знаки перетворюються на культурно-символічні форми, здобуваючи власних смислів у процесі соціального кодування. Семіосфера при цьому впливає як на формування соціокультурного простору, так і на творення особистих ідентичностей, стаючи, таким чином, антропокультурним утворенням.

У значному ряді видатних дослідників семіотики (Ф. де Соссюр, Ч. Пірс, Р. Барт, У. Еко та багато інших) особливе значення для конкретного дослідження здобуває поняття семіосфери, вперше розроблене Ю. Лотманом. Знаково-символічні та культурні виміри семіосфери досліджують О. І. Микитенець, О. Д. Павлова, а семіотичний інструментарій для її дослідження виявили Б. Успенський, Н. Мечковська, Л. Павлюк, В. Агеєв, В. Федоров та М. Петров.

Існує значна кількість різноманітних та багатопланових досліджень, присвячених темі семіосфери, її ролі в культурі та її місця в со-

ціальних системах. Проте в умовах поставання інформаційного світу актуальним та недостатньо дослідженим виявляється ідея впливу семіосфери інформаційного суспільства на розвиток і культуру людини, що й вимагає детального дослідження.

У статті поставлено за мету узагальнити, систематизувати та поглибити семіосфери в її антропокультурному вимірі.

Дослідження знаково-символічного простору культури, яка впливає на формування особистості, є надзвичайно важливими для усвідомлення перспектив для самореалізації, який дає цей простір. Людина у світі інформації здобуває нові орієнтири для становлення власної особистості, усвідомлюючи спосіб, яким ця інформація структурується й інтерпретацію закладених у ній рівнів смислів. Подається ця інформація засобами знакового кодування, яке в соціальних умовах перетворюється на соціальне кодування – тобто у процесі набування знаками значень.

Знак та його роль у культурі та мові може розглядатися з позиції семіотичного підходу. Семіотика як наука про знаки існує в двох моделях. Перша модель – це семіотика знаку (коріння цього підходу сягає Ч. Пірса та У. Морріса). Тут, за словами Б. А. Успенського, увага зосереджена на «ізолюваному знакові, тобто на відношенні знака до значення (до смисла і денотата), до інших знаків, до відправника і отримувача повідомлення і т. п. У цьому сенсі ми можемо говорити про семантику, синтаксис і прагматику знака, про структуру знака; ми можемо розрізняти іконічні і символічні знаки, знаки-індекси і т. п. і досліджувати процес семіозису, тобто перетворення не-знаку в знак» [7, с. 10].

З іншого боку, існує семіотика мови як знакової системи (засновник цієї позиції – Ф. де Соссюр). У такому дослідженні зосереджується увага «не на окремому знакові, але на мові як механізмі передачі інформації, яка користується певним набором елементарних знаків» [7, с. 10]. Безумовно, при дослідженні соціокультурної дійсності більш доцільною є друга позиція, що пов'язана як з пошуком можливості інтерпретації інформації, яку нескінченно продукує сучасний соціум, так і з перспективами з'ясування того, яким чином людина сприймає та ідентифікує інформацію, нескінченні потоки якої зростає в інформаційному суспільстві.

Отже, соціокультурна дійсність може розглядатися з точки зору функціонування в ній знаків та символів, які надають їй смислу. У цьому сенсі вона постає як сигніфікативна система, окремі частини якої можна розуміти як групи означників. Так, за словами Л. Павлюк, «культуру як сигніфікативну систему й окремі тенденції у ній пізнають через групи означників – ланки сигніфікативної мережі: *означники багатства* – розкішний дім, автомобіль; *означники інтелекту* – доскона-

ле мовлення, книга, комп'ютер, окуляри; *означники кохання* – погляд, зітхання, троянда; *означники радянськості* – черга біля магазину, засідання парткому; *означники українськості* – пісня, калина, козак» [4, с. 12]. Таким чином, соціокультурне буття постає певним «простором семіозису», в якому накопичуються і розкриваються смисли культури.

Разом із тим, єдність цього простору виявляється єдиною семіотичною системою. Ця система може розглядати найрізноманітніші сукупності знаків: наприклад, вона активно використовується в медицині для діагностики (симптом хвороби виступає знаком, за яким можна визначити хворобу, яка в даному випадку є семіотичною системою), у дорожньому рухові (семіотична система дорожніх знаків) тощо. Разом із тим, семіотика, вивчаючи семіотичні системи, зосереджується не на змістах свідомості, а на самих знаках. Як заявляє Н. Б. Мечковська, «у предмет семіотики входить зовсім не зміст процесів комунікації, але тільки їх знакове втілення, тобто закономірності *семіозису* (означування, знакового представлення інформації й використання знаків) у всіх сферах природного і соціального життя, де мають місце інформаційні процеси [3, с. 14].

Разом із тим, не можна стверджувати, що знаки можуть виступати відірваними від смислового навантаження. Так, за твердженням В. Агеева, «людина реагує не на комбінацію звуків, з яких складається те чи інше слово, а на образ, який виникає в неї у свідомості, коли вона чує це слово. У цьому принципова відмінність людини від тварини» [1, с. 73]. Таким чином, мова є не тільки простором знаків, але й значень, смислів. Так, найбільш вагомою семіотичною системою, яка містить і знаки, і смисли, є мова, яка «має не тільки виняткову складність побудови, але й величезний набір знаків (букв, складів, слів, речень, текстів), але й практично необмежену семантичну потужність, тобто здатність до передачі смислової інформації стосовно будь-якої галузі спостережуваних або уявних фактів» [1, с. 75].

Законами побудови семіотичної системи, на думку Ю. Лотмана, є *бінарність* та *асиметрія*. Наслідком цієї ситуації виступає той факт, що «склад мов, які входять в активне культурне поле, постійно змінюється, і ще більшим змінам підлягає аксіологічна оцінка та ієрархічне місце елементів, які в нього входять» [2, с. 165]. Зміна, з точки зору дослідника, відбувається також і в усьому просторі семіозису – від соціальних, вікових та інших жаргонів до моди. А тому й кожна окрема мова виявляється зануреною в певний семіотичний простір, у силу взаємодії з яким мова здатна функціонувати. При цьому «нерозкладним працюючим механізмом – одиницею семіозису – слід уважати не окрему мову, а весь властивий даній культурі семіотичний простір» [2, с. 165]. Саме цей простір дослідник і називає семіосферою. Це –

простір, заповнений знаками (аналог біосфери), і вона «сама по собі є культурою» (Ю. Лотман).

Семіосфера постає як інфосфера в семіотичній моделі соціальної інформації. Передумовою такої інтерпретації семіосфери є інтертекстуальність. Інтертекстуальність – це поняття, яке впливає з наступного положення: «Історія і суспільство є тим, що може бути «прочитано» як текст», що «привело до сприйняття людської культури як єдиного «інтертексту», який, у свою чергу служить як би перед текстом будь-якого тексту, який знову виникає» [6, с. 37].

Створення семіотичної моделі соціальної інформації може бути прикладним до цілого ряду соціальних явищ. Важливість інформаційного світу як наслідок інформаційної революції у сучасних умовах указує на новий тип взаємодії людини із простором знаків, символів та образів. Відбувається перехід «від Гутенберга до Інтернету» (У. Еко), народжується новий тип культури – нова «семіосфера». Проте специфікою семіосфери з появою Інтернету є її подвійний характер: людина, яка отримує інформацію з Інтернету та подібних сучасних інформаційних технологій, перебуває водночас і в реальній, і у «віртуальній» семіосфері. Відтак трансформація «знаку-символу» як способу осмислювання інформаційного простору доповнюється середовищем, яке обумовлює зміну в кожному конкретному випадку.

У сучасній комунікації інформація здобуває власного семіотичного виразу, формуючи семантичну узагальнену модель соціальної інформації. В. Агеєв, розглядаючи цю модель, звертає увагу на основні принципи, на яких вона базується (будучи свідомо організованою в процесі й засобами суспільно-практичної діяльності). Перший принцип полягає у тому, що суспільна свідомість як соціальна форма процесу відображення перебуває у діалектичній єдності із суспільно-практичною діяльністю й комунікацією. Це – діалектична єдність тріади «суспільна свідомість-суспільно-практична діяльність – комунікація» [1, с. 98-99].

Наступний принцип В. Агеєв формулює так: «рух соціальної інформації реалізується засобами комунікаційних систем, таких, як мова, фольклор, словесність, письмо, література, музика, танець, образотворче мистецтво, властивості й функціональні можливості яких визначаються особливостями і властивостями покладених в їх основу знакових систем» [1, с. 98]. Семантична інформація, яка постає в подібних формах, виступає семіотичним контекстом, у якій включена людина, а матеріальним виразом цього контексту є текст. І не тільки як твір культури чи мистецтва, не тільки як культурний артефакт, а як наслідок діяльності людської свідомості.

Третім принципом побудови узагальненої сематичної моделі соціальної інформації є той, що у процесі спілкування (комунікації) завжди наявні невербальні компоненти, які відіграють важливу роль у формуванні контексту, який розуміється як єдність сематичної інформації та усвідомленого відношення до неї людини [1, с. 98]. Якщо у словесності, письмі, літературі реалізовані вербальні компоненти, то у ряді семіотичних систем реалізовані образні компоненти, такі, як музика, образотворче мистецтво тощо. Існують й моделі, в яких значимим є поєднання вербального та невербального компонентів семіотичної моделі.

Четвертий принцип, за твердженням В. Агеєва, такий: в основі взаємозв'язків форм руху соціальної інформації лежить принцип діалогізму [1, с. 98]. На думку дослідника, діалог поєднує в собі різні способи обміну інформації – як вербальний, так і наглядно-образний, що важливо враховувати при побудові узагальненої семіотичної моделі соціальної інформації. У контексті згаданих інформаційних трансформацій суспільства та становлення інфосоціуму виникає цікавість до комп'ютерної семіотики, яка постає як гіпертекст.

Таким чином, інформаційне середовище, яке функціонує як семіосфера, пов'язане із творенням значень, і основне смислове навантаження в такому випадку лежить як на знаках, так і на символах (по суті функція інформаційного обміну є однією із функцій символу). Можна погодитися з твердженням В. Федорова щодо того, що «багатозначність (полісемантичність) символу ніби доповнюється його іншою властивістю – схильністю приховувати свої значення, спонукаючи людину до відгадування, розкриття, самостійного оформлення, того значення, яке ніби народжується «тут і зараз» і тільки для неї. Якщо цього «інтимного» відкриття значення символу не відбувається, то ми можемо констатувати, що людина мала справу зі знаком, емблемою, значення яких легко проявляється всім, тому що воно чітко зафіксоване і є однозначним» [8, с. 23].

Ще одним показником відмінності знаку та символу є вмотивованість або довільність зв'язків між ними. Так, для знаку «характерні невмотивованість і адекватність відношень його складників. Довільність символу (тобто, його невмотивованість) визначається як умовність знака, з чітким значенням, яке пов'язане з цим знаком лише конвенційно – за угодою [8, с. 24]. Вплив знаку і символу на людину як самих по собі, так і через мову як систему знаків визначається правилом: «знакову систему можна розглядати (аналізувати та вивчати) тільки з позицій іншої знакової системи. А тому так гостро ставиться питання про необхідність підвищення полікультурності людини, планетарності її освіченості» [8, с. 20]. Отже, антропокультурний вимір знаку та сим-

волу формується у процесі становлення когнітивних здібностей людини та розвитку знаннєвих орієнтирів сучасного глобального соціуму.

Досі ми зосереджували власну увагу на тому, що символ є елементом культури, саме символ є інваріантом соціокультурної дійсності та соціокультурного буття людини. Проте не можна заперечувати той факт, що і знак приймає участь у формуванні соціального простору людини. За словами М. К. Петрова, знак – це «матеріал соціального кодування»: «використовуючи знак, суспільство утримує масив соціально необхідних і відтворюваних у зміні поколінь видів діяльності в двох формах існування: у репродуктивно-емпіричній і в узагальнено-трансляційній (знання), підготованій для передачі новим індивідам [5, с. 87]. На підставі цього М. К. Петров вводить три основні положення, відповідно до яких знак є елементом соціального кодування. Ось ці три положення: «а) корпус соціально необхідної діяльності слід фрагментувати в порції для індивідів «порції», види; б) матриця фрагментування не може відтворюватися в зміні поколінь засобами біологічного кодування, тому засоби поза біологічного кодування – знаки – є умовою існування будь-якого суспільства; в) позабіологічне кодування передбачає наявність особливої «спадкової» соціальної знакової сутності, здатності відчужувати від смертних індивідів берегти матрицю фрагментування корпусу діяльності й кодувати індивідуальні види діяльності» [5, с. 87]. Як бачимо, соціальне кодування є символом і способом функціонування семіосфери, надаючи їй особливого місця в культурі й перетворюючись на антропний принцип її формування.

Семіосфера як знаковий простір життєдіяльності людини відіграє суттєву роль у становленні її соціокультурного буття. Соціальне кодування як особливий інструмент формування семіосфери має значні антропокультурні конотації та відіграє суттєву роль у становленні як культури, так і окремого індивіда через кодування різних видів його діяльності. Таке кодування покликане, з одного боку, наділяти культурно-символічні форми знаковими функціями, де знаки стають елементами соціального кодування, а, з іншого боку, зберігати і передавати в соціумі позабіологічну інформацію, яка відіграє основну роль у семіосфері. У зв'язку з цим семіосфера набуває особливого значення в знаково-символічній культурі інформаційного світу, в якому діють принципи соціальної інформації. В основі цих принципів незмінно стоїть пошук місця і становища людини в її соціальному та культурному середовищі. Тому семіосфера як антропокультурний принцип є **перспективним напрямом дослідження** інформаційної культури як колективної пам'яті суспільства та людини як вічного філософського орієнтиру.

Література:

1. Агеев В.Н. Семиотика / В.Н.Агеев. – М. : Изд-во «Весь Мир», 2002. – 256 с.
2. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю.М.Лотман. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 464 с.
3. Мечковская Н. Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура: Курс лекций / Н. Б. Мечковская. – М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 432 с.
4. Павлюк Л. Знак, символ, міф у масовій комунікації / Л. Павлюк. – Львів: ПАІС, 2006. – 120 с.
5. Петров М. К. Язык. Знак. Культура / М.К.Петров. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 328 с.
6. Степанов Ю. С. В мире семиотики. Вводная статья // Семиотика: Антология / Ю.С.Степанов. – М. : Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – С. 5-42.
7. Успенский Б. А. Избранные труды, том I. Семиотика истории. Семиотика культуры, 2-е изд., испр. и доп. / Б.А.Успенский. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 608 с.
8. Федоров В. Символ: образ і знак: Symbolarium / В.Федоров. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 256 с.

Козакова О.Н.

СЕМИОСФЕРА КАК АНТРОПОКУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН

В статье исследуется проблема философского, культурного и социального измерений знаково-символического пространства жизнедеятельности человека. Определяются условия наделения культурно-символических форм знаковыми функциями, выявляются особенности знаков как элементов социального кодирования. Особое внимание уделяется рассмотрению семиосферы как антропокультурного феномена.

Ключевые слова: *семиосфера, культура, семиотика, знак, символ, человек, культурно-символические формы, социокультурное бытие человека.*

Kazakova O.

SEMIOSPHERE AS ANTHROPOLOGICAL AND CULTURAL PHENOMENON

The paper examines the problem of philosophical, cultural and social dimensions of signs and symbolic space of human life. The conditions of granting cultural and symbolic forms of symbolic function are revealed, the features characters as elements of social coding are identified. Particular attention is paid to the semiosphere as anthropological and cultural phenomenon.

Keywords: *semiosphere, culture, semiotics, sign, symbol, people, cultural and symbolic forms, socio-cultural life of the person.*

Надійшла до редакції 17.08.2013 р.